

تهران، خیابان کارگر جنوبی،
چهارراه لشکر، ابتدای خیابان
کمالی، ماخذ عکس: رضا محمدی،
بهار ۸۶

بررسی کتیبه های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تا کنون

رضا محمدی * محمد علی رجبی **

تاریخ دریافت مقاله : ۸۸/۵/۱

تاریخ پذیرش مقاله : ۸۹/۶/۱

چکیده

کتیبه های سردر منازل ریشه در اعتقادات و باورهای دینی و مذهبی دارند و بازگوکننده هویت و شخصیت سازندگان و صاحبان منازل است. بیش تر منازل به جا مانده از دوره قاجار و پهلوی اول در تهران دارای سردرهای تزیین شده هستند که در آن ها کتیبه ای وجود دارد. این کتیبه ها از زیبایی خاصی برخوردارند و برخی از آن ها در عین سادگی دارای جذابیت خاصی هستند. کتیبه ها علاوه بر آن که در زیباسازی محیط شهری نقش دارند پاسخ گوی نیازهای معنوی انسان ها هم هستند و این مساله اهمیت کتیبه ها دو چندان می کند. امروزه کتیبه های سردر منازل بسیار ساده هستند و دارای ارزش زیباشناختی کم تری نسبت به کتیبه های دوره قبل هستند. در دوره پهلوی اول با گرایش زیاد به سبک باستانی در معماری و برانگیختن حس ملی گرایانه، نمادها و نشانه های ایران باستان به وضوح بر سردر منازل نقش بسته است. با به کارگیری معماری غربی در دوره پهلوی دوم و به دلیل ویژگی هایی که این نوع معماری دارا بود، تزیینات نمای ورودی ها رو به سادگی رفت و جای آن را سنگ های تزیینی، سیمان، مواد و مصالح جدید گرفته و عامل حذف تزیینات در این نوع معماری سبب از بین رفتن کتیبه ها در اغلب ورودی های منازل گردیده که در دوره انقلاب اسلامی سعی در احیای این هنر شده و در برخی موارد نمونه های بسیار عالی دیده می شود. این مقاله با روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات آن میدانی بوده است.

واژگان کلیدی

کتیبه، سردر ورودی، تهران، قاجار، پهلوی، انقلاب اسلامی ایران.

* کارشناس ارشد، پژوهش هنر دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، شهر تهران، استان تهران

Email:mohammadi.1001@Yahoo.com

** عضو هیات علمی دانشکده هنر دانشگاه شاهد، شهر تهران، استان تهران Email:M.A-Rajabi@Yahoo.com

تصویر ۱- تهران، خیابان پامنار، کوچه شهید محمد طه اعلمی، بن بست اول، ماخذ تصویر: رضا محمدی، بهار ۸۶

مقدمه

افکار، عقاید و رفتارهای فردی را نشان دهند. متأسفانه امروزه این ارتباط معنوی با کتیبه‌ها و سردر ورودی‌ها کاهش یافته است، ورودی‌ها بسیار ساده و بدون تزئین هستند و اگر کتیبه‌ای هم بر سردر منازل امروزی وجود دارد قطعه سنگ نوشته، یا تکه‌ای فلز و یا یک قطعه کاشی صنعتی است که آیه‌ای بر روی آن چاپ شده و بیش‌تر جنبه اعتقادی آن مد نظر استفاده‌کنندگان و سازندگان بوده است.

باید سؤال کرد چه عواملی باعث گردیده تا کتیبه‌ها که دارای اهمیت خاصی نزد مردم بودند دچار روند نزولی شده و دیگر از کتیبه‌های زیبای قدیمی نشانی بر سردر منازل امروزی دیده نمی‌شود؟ و چه راه‌کاری می‌تواند در احیای محتوای کتیبه‌های قدیمی مؤثر باشد؟ در این مقاله تلاش شده نمونه‌هایی از کتیبه‌های دوره قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی بررسی شده و دلایل تغییر در نحوه استفاده از کتیبه‌ها مشخص گردد. همچنین از میان شیوه‌های اجرایی کتیبه‌ها، راهکارهایی جهت احیای این هنر از یاد رفته انتخاب شود.

کتیبه‌های سردر منازل

حبیب‌الله فضایی در تعلیم خط نوشته است: «کتیبه در اصطلاح هنری عبارت است از خطوط درشت و جلی که از روی کاغذ از دست کاتب به صفحات کاشی منتقل و بر سردرها، دیوارها، محراب‌های مساجد و مکان‌های مقدس و بناهای مهم دیگر استقرار می‌یابد».

هنر و معماری از پیشینه طولانی برخوردار بوده و بازندگی مردم پیوند نزدیکی داشته است. معماری از بارزترین جلوه‌های فرهنگ هر قوم و دوره تاریخی و نمایش‌گر محیط زیست آدمی است. در طول تاریخ و با رشد هنر معماری، ساختمان‌سازی علاوه بر تامین سرپناه در جهت آسایش و شرایط مطلوب زندگی، نیازهای روانی را نیز پاسخ‌گو بوده است. یکی از عناصر اصلی منازل مسکونی، ورودی‌ها است. سردر ورودی نسبت به سایر محیط و اجزاء دیگر از ویژگی‌ها و امتیازات خاصی برخوردار بوده است. زیرا علاوه بر این که به عنوان یک عنصر رابط بین برون و درون خانه محسوب می‌شده، از لحاظ زیبایی بصری نیز شاخصی برای تشخیص ارزش هویت و معماری هر ساختمان بوده است. یکی از مکان‌هایی که نشان‌دهنده اعتقادات، باورها و سنت‌های گذشته مردم بوده، سردر منازل است و کتیبه‌ها در پیشانی سردرها قرار می‌گرفتند. کتیبه‌ها علاوه بر آن که در زیبا سازی محیط شهری نقش عمده‌ای داشته‌اند، نیازهای روانی و روحی ساکنان و رهگذران را نیز برآورده می‌کردند.

کتیبه‌های سردر منازل قدیمی تهران مطابق با شرایط زیستی جامعه و منعکس‌کننده روابط و الگوهای رفتاری و اجتماعی آن دوره هستند. صاحبان خانه عموماً با کتیبه‌های سردر منازل خود ارتباط معنوی برقرار می‌کردند، به همین دلیل کتیبه‌ها می‌توانند بعضی از خصوصیات فرهنگی،

تصویر ۲- تهران، خیابان کارگر جنوبی، چهارراه لشگر، ابتدای خیابان کمالی، مآخذ تصویر: همان، بهار ۸۶

دورتا دور کتیبه با آجرهای پیش بر و با نقش برگ کنگری تزیین شده است.

از دیگر سردرها که در آن گچ بری دیده می شود خانه ای واقع در خیابان کارگر جنوبی است. (تصویر ۲) در این سردر نیز نقوش سنتی در کنار نقش های اروپایی قرار گرفته و بیش تر مربوط به دوره رنسانس است. این نقوش شامل گل و گلدان، گل و پیچ، شاخ در کاکل سردر، کبوتر و عقاب بوده که در انتهای پیچک ها آمده است. سهم نقوش ایرانی در این سردر، قوس سردر است که یادآور قوس های ساسانیان می باشد، کاشی هفت رنگی که حدیث «حصن» بر روی آن نوشته شده و با رنگ هایی چون سفید، لاجورد، فیروزه ای، قرمز و سیاه خود نمایی می کند و به محوطه ورودی حالتی معنوی بخشیده است. در حاشیه دور کتیبه از برگ و میوه مو استفاده شده که به ظاهر تقلیدی از هنر اروپاست ولی این نقش در دوره ساسانیان نیز وجود داشته است. تاریخ

در لغت نامه دهخدا نیز چنین آمده است: «آن چه به خط جلی نسخ یا نستعلیق و یا به خط طغرا و یا به خط کوفی بر دوره دیوار مساجد و یا مقابر و اماکن متبرکه و یا سردر دروازه امرا و بزرگان نویسند و یا نقش کنند، قسمت زبرین دیواری که با آجر یا سنگ یا نقوش زینت کرده باشند، آن چه بر سنگی و یا کوهی حجاری شده باشد». (دهخدا، ۱۳۳۸، ج ۳۷)

«نوشته ای که بر سردر و روی دیوار ابنیه (کاخ ها، مساجد، اماکن متبرکه و غیره) یا بر بدنه کوه به خطوط مختلف نویسند». (معین، ج ۳، ۲۹۰۸) به آن چه در این منابع اشاره شد تعریفی از ظاهر کتیبه است که برای همه قابل مشاهده است، اما در ورای آن می توان به تعریف محتوایی کتیبه نیز اشاره کرد: کتیبه کلام الهی، عرفانی و معنوی است که منشا آن قرآن و احادیث است. کتیبه نماد و نشانه است، نماد درخواست هدایت گری بنده از خداست، کتیبه نشان دهنده صراط مستقیم است و یاری کننده و محکم کننده دل مومن به سوی خداست. کتیبه ذکر است و نمود عالی زیبایی در فرهنگ و هنر اسلامی است.

دوره قاجار

کتیبه های سردر منازل در دوره قاجار از اهمیت ویژه ای نزد مردم برخوردار بود و می توان سیر و تحول دیگر هنرها را نیز در آن ها دید. در این دوره کتیبه های سردر منازل از تنوع زیادی برخوردار بودند و محتوای بسیاری از کتیبه ها بر اساس روایات و احادیث شیعه تعیین می گردید. در این دوره محتوای اغلب کتیبه ها شامل اسماء الهی، آیات و سوره های قرآن، احادیث و اسماء متبرکه بوده است.

در دوره قاجار سردر ورودی منازل دولتمردان و اعیان و اشراف هماهنگ با رفتارهای جدید اجتماعی آنان ساخته و پرداخته شده است. آن ها برای نشان دادن موقعیت اجتماعی و حفظ جایگاه و اعتبار خود، در تزیین ورودی ها و سواس و سلیقه خاصی به کار برده و از مواد و مصالح مرغوب و نقش و نگار بیش تری استفاده می کردند. سردر ورودی اکثر منازل دوره قاجار، تنها مکان آراسته شده ای بوده که زیبایی آن از هر جا مشاهده می شد.

جنس کتیبه های به کار رفته در دوره قاجار از گچ، آجر، کاشی و چوب است و عمده تزیینات سردرها به صورت گچ بری، آجرکاری و کاشی کاری اجرا شده است. در میان نقوش گچ بری شده می توان نقش هایی همچون شاخ و برگ درخت مو، خوشه های انگور، برگ کنگر، گلدان، بوته ها و برگ های مدور، برگ نخل، میوه کاج، امرو، انار و برخی نقوش حیوانی را دید. تصویر ۱، نمونه یکی از ورودی هایی است که کتیبه سردر آن به شیوه گچ بری انجام گرفته است. در این تصویر سردر با نقوش هندسی «گره چینی» تزیین شده و بر بالای آن عبارت «لا یعلم الغیب الا هو» نوشته شده است. در زیر آن دو تبرزین و یک کشکول و تسبیح، با گچ ساخته شده و در دو طرف آن گل و پیچک آمده است.

تصویر ۴- تهران، محله سرچشمه، خیابان شهید جاویدی، بن بست آقا عزیز، ماخذ تصویر: همان، بهار ۱۳۸۷

تصویر ۳- تهران، خیابان وحدت اسلامی، بازارچه ترخوانی (قوام الدوله)، کوچه طاهری، ماخذ تصویر: همان

لذا کتیبه نگاران باید از دانش و آگاهی کافی در زمینه مساله هنری برخوردار باشند و کتیبه نویسی را امری مقدس و والا بشمارند. در دوره قاجار سازندگان کتیبه در مواردی خود، خوشنویس بوده و در اجرای خطوط نهایت دقت را به عمل می آوردند و یا متن و کلمه مورد نظر را از خوشنویس تهیه می کرده و بر روی زمینه مورد نظر انتقال می دادند.

ساختار و ترکیب بندی کتیبه ها از نظر خوشنویسی، اغلب ساده هستند تا برای همه مردم قابل خواندن باشد اما در عین سادگی از جذابیت خاصی هم برخوردارند که این مساله تاثیر کلام را افزون کرده و باعث زیبایی و استحکام بخشی از کتیبه می گردید، در نتیجه بیننده را به تفکر و تعمق وامی داشت. بسیاری از کتیبه های دوره قاجار از نظر خوشنویسی دارای کیفیت عالی هستند. (تصویر ۴)

کتیبه های سردر منازل به مثابه یک موزه از آثار خوشنویسی است، موزه ای که آثار چند دوره را به نمایش گذاشته است. در این موزه آثاری از دوره قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی دیده می شود. در این میان «بسم الله الرحمن الرحیم» بیش ترین تعداد را در برمی گیرد. این موزه تجلی گاه اسماء و صفات خداوند است که در قالب های گوناگون و با شیوه های مختلف اجرا شده است.

تصویر ۶- تهران، خیابان وحدت اسلامی، کوچه شهید غفاری، ماخذ تصویر: همان، پاییز ۱۳۸۶

ساخت این کتیبه ۱۳۲۴ هجری شمسی است.

یکی از ویژگی های کاشی های دوره قاجار، برجسته بودن نقوش آن ها است. کتیبه مزین شده به «بسم الله الرحمن الرحیم»، زینت بخش سردر منازل قاجار بوده و به روش برجسته اجرا گردیده است. حاشیه ای از گره اسلیمی که در دور این کتیبه آمده، در بسیاری از کتیبه های سردر منازل دوره قاجار وجود دارد و می توان گفت یکی از ویژگی های کتیبه های این دوره است. در یکی از آن ها فرشته ها در چهار گوشه کتیبه دیده می شود. (تصویر ۲)

یکی از عوامل تاثیرگذار در روح مخاطب، نحوه خوشنویسی کتیبه است، در واقع یکی از عناصر تشکیل دهنده زیبایی ظاهری کتیبه و نیز آشکار کننده باطن آن خوشنویسی است و هر اندازه زیبایی آن در زمان ساخت کتیبه بیش تر رعایت شود، تاثیر آن بر بیننده افزوده می گردد. کتیبه دارای باطن و ظاهری است. ظاهر آن را کلمات نوشته شده و باطن آن را روح و مفهومی که در نهان کلمه نهفته است در بر می گیرد و هر چه خط نوشته شده دارای صفا و شان بیش تری باشد، در القای معنای باطنی کلمه موثرتر است و از آن جا که کتیبه نشان گر سبک و شکوه، عظمت و ابتکار هنری هر دوره ای محسوب می شود،

تصویر ۵- تهران، خیابان جمهوری، خیابان سی تیر، ماخذ تصویر: همان، بهار ۱۳۸۶

تصویر ۸- تهران، خیابان ولی عصر، بالاتراز تقاطع امام خمینی (ره)، فرهنگستان هنر، ماخذ تصویر: همان، پاییز ۱۳۸۶

ورودی با برگ های کنگری قالبی تزیین و آرایش شده است. (تصویر ۵).

در تصویر ۶، نقش فرّوهر به صورت کاشی معرق اجرا شده و در قسمت پایین کاشی هفت رنگ و در مرکز نقش یک لوزی دیده می شود که با روش گره چینی اجرا شده است. این کتیبه در ورودی داخلی ساختمان طراحی شده و شکل کلاه فرنگی در بالای سردر آن ساخته شده و تاریخ ساخت ۱۳۵۷ قمری مطابق با ۱۳۱۷ شمسی است. این کتیبه تلفیقی از نقوش باستانی و سنتی است و مجموع تعداد شمشه هایی که در داخل لوزی قرار دارد ۱۲ عدد می باشد.

سبک معماری اسلامی

جمعی از آثار دوره پهلوی اول متأثر از معماری اسلامی ساخته شده است. در معماری اسلامی تأثیرات هنر قاجاری در گچ بری، کاشی کاری و آجرکاری های ورودی ها دیده می شود و قوس های سنتی در ورودی ها قابل رویت هستند. نقوش اسلیمی که به صورت برجسته و به شیوه آجربری وجود دارد را نیز می توان بر سردر منازل دوره پهلوی اول دید. کتیبه های کاشی کاری شده از کیفیت کمی برخوردارند و از این دوره به بعد این گونه کتیبه ها با یک روند نزولی ساخته شده است. (تصویر ۷)

برخی از ورودی های منازل این دوره به صورت تلفیقی کار شده اند و می توان در آن ها علاوه بر معماری سنتی تأثیرات مدرن و جدید را مشاهده کرد. به عنوان مثال خانه پروفیسور عدل، دارای نمای روسی اما تزیینات ایرانی است، در واقع این ساختمان تلفیقی از معماری ایرانی و روسی است. قوس ورودی آن شبیه ورودی بناها در معماری شمال آفریقای می باشد. این قوس، ترکیبی از قوس بیزگلوبی دار

تصویر ۷- تهران، میدان بهارستان، خیابان مجاهدین اسلام، ماخذ تصویر: همان، پاییز ۱۳۸۶

دوره پهلوی اول

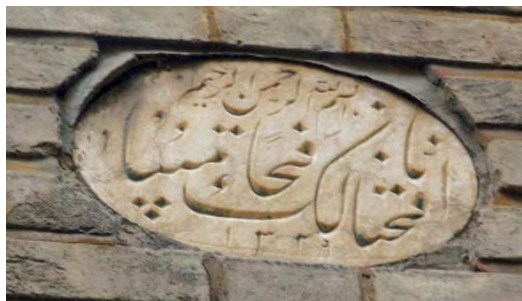
با روی کار آمدن رضا خان در سال ۱۳۰۰ شمسی، شهرسازی و معماری دچار تحولات چشمگیری شد. در این دوره با اتکا به بیگانگان سبک معماری و شهرسازی نوین سده نوزدهم اروپا با ترکیبی ظاهری از آثار هخامنشیان و ساسانیان اجرا شد. «حضور مستشرقان، ایران شناسان و باستان شناسان خارجی در ایران نظیر گدار، پوپ، هرتسفلد، بروان و غیره و سفرهای رضاخان به مناطق باستانی و بازدید از حفاری ها و آثار گذشتگان توانست تأثیرات فراوانی در معماری دوره بیست ساله بگذارد و رابطه بین ادبیات و معماری که در ایران و غرب برقرار شده بود و پرداختن به افسانه های باستانی اساطیری و شاهنامه، که حاصل آن به معماری باستانی انجامید». (کیانی، ۱۳۸۳، ۶۵) در دوره پهلوی اول چند سبک معماری وجود داشته که در نحوه استفاده از کتیبه ها بر سردر منازل موثر بوده است این سبک ها عبارتند از:

سبک معماری باستانی

عناصر معماری باستانی در شکل و اندازه های کاملاً تقلیدی و بازسازی شده مورد استفاده قرار گرفت این عناصر ابتدا در ساختمان های دولتی و سپس توسط مردم در منازل مسکونی به کار گرفته شد. از عناصر معماری که تحت تأثیر باستان گرایی در ورودی ها به کار گرفته شد، ستون ها، سرستون ها، پایه ستون ها، پلکان ورودی ها و قوس ها را می توان نام برد این عناصر را می توان در ساختمان هایی چون بانک ملی، کتابخانه ملی و باغ ملی مشاهده کرد. از نقوشی که تحت تأثیر باستان گرایی بر سردر منازل دیده می شود نقش فرشته است، هر چند این نقش در دوره قاجار نیز وجود داشته و باستان گرایی از این دوره شروع شده است. نقش نیلوفر که متأثر از هنر هخامنشیان است در بالای کتیبه این سردر وجود دارد. در مرکز نوشته ای به زبان پهلوی و خط نستعلیق به معنی «با خشنودی اهورمزدا» وجود دارد. دو فرشته نیز در دو طرف این کتیبه قرار گرفته اند. این فرشته ها شباهت به فرشتگان عمارت مسعودیه در دوره قاجار دارند. لبه فوقانی

تصویر ۱۰- تهران، خیابان امیرکبیر، کوچه شهید جاویدی، کوچه شهید نیک پور (بی‌دل)، کوچه تقوی، عکس: همان

تصویر ۹- تهران، خیابان، امیرکبیر، کوچه شهید جاویدی، کوچه شهید نیک پور (بی‌دل) مأخذ عکس: همان

گرفت.

معماری پهلوی دوم

«معماری مدرن که در اواخر دوره رضا شاه به ایران راه یافته بود سبب گسترش جنبش مدرنیسم در تهران گردید و معماران از فرنگ برگشته نقش مهمی در اجرای معماری مدرن در سال‌های ۱۳۲۰ و بعد از آن داشتند و تا ۱۳۴۰ بسیاری از ساختمان‌های اداری و مسکونی با این سبک ساخته شدند.» (همان) با افزایش جمعیت و مهاجرت از روستا به شهر و با پیشرفت تاسیسات صنعتی، شهرها با بحران مسکن برای مهاجرین و ساکنان جدید مواجه شدند. معماری سنتی نتوانست پاسخ‌گویی رشد جمعیتی و اقتصادی باشد، در نتیجه معماران و طراحان به سوی معماری مدرن و معماری بین‌المللی گرایش پیدا کردند. از ۱۳۴۰ شمسی به بعد جمعیت تهران رشد بیش‌تری داشته و این روند همراه با رواج معماری سبک بین‌المللی بود. «سبک بین‌المللی شاخه‌ای از معماری سده بیستم که از ۱۹۲۰ در اروپای غربی پا گرفته و با ویژگی‌های یک دست و بدون توجه به شیوه‌های محلی و ملی و یا مصالح کار در اقلیم‌های مختلف رواج بین‌المللی یافته است. از خصوصیات بارز آن نظم و تعادل علمی، پاکی و سراسری سطوح و شکل بندی‌های مکعبی و راست خط و عاری از قرینه‌سازی است.» (مرزبان، ۱۳۷۷، ۱۶۵)

تصویر ۱۱- تهران، خیابان وحدت اسلامی، خیابان شهید جعفر اسدی منش، مأخذ تصویر: همان، بهار ۸۶

و قوس بیز دایره است.

در بالای در ورودی اُرسی با شیشه‌های رنگی وجود دارد. ورودی این ساختمان با گچ بری بسیار عالی تزیین شده و نقوش اسلیمی در دو طرف ستون‌ها و کتیبه «بسم الله الرحمن الرحیم» در سردر ورودی و آیه «یعمرالعدل و الاحسان» در سردر بیرونی به شیوه گچ بری نمایان است. (تصویر ۸) اصولاً معماران اسلامی در تزیینات و ساخت نماهای ورودی بیش‌تر از خود، خلاقیت نشان داده‌اند تا طراحی نماها و کاشی‌کاران نیز تلاش خود را در این راستا دریغ نکرده‌اند.

سبک معماری مدرن

اغلب خانه‌های تهران و بسیاری از بناهای دولتی و دارای، از اواخر دوره پهلوی اول به بعد به سبک مدرن ساخته شدند. عدم تقارن در نمای ورودی‌ها، سادگی همراه با عظمت، بلندی ارتفاع و حذف تزیینات از ویژگی‌های معماری مدرن بود. بر اساس نظرات این معماران باید ساختمان‌هایی ساخته شده می‌شد که همانند نقاشی دارای هماهنگی، تعادل و زیبایی‌شناسی باشد. «جنبه‌های منطق‌گرایی و عملکردگرایی در آن از اهمیت بسیاری برخوردار می‌باشند، تاریخ‌گرایی در معماری و هر آن‌چه با آن مرتبط بود به کنار گذاشته شده و استفاده از مصالح جدید به ویژه سیمان، اسکلت، بتن و آرمه، رعایت اصول بهداشتی نظیر برخورداری ساختمان از تهویه و نور مناسب، افزایش سطح شیشه در بنا، استفاده از احجام هندسی، حذف تزیینات، به کارگیری اصول جدید زیبایی‌شناسی، که در نقاشی و هنرهای تجسمی اشاعه یافت.» (پاکدامن، ۱۳۷۶، ج ۵، ۶۲۴) به دلیل سرعت در ساخت و ساز و برون‌گرایی شدن منازل، نماهای ورودی نتوانستند خود را هم‌گام با تغییرات جدید تطبیق دهند و معماران سنتی نیز نتوانستند خود را با این پدیده همراه کنند. هر چند نمی‌توان نقش هنرمندان و معماران سنتی را نادیده گرفت زیرا آن‌ها با استفاده از نقوش اروپایی و ایرانی سردرهای ارزنده‌ای به جا گذاشته‌اند. معماری مدرن در دوره پهلوی اول با عناصر معماری سنتی و عناصر اروپایی که ابتدا در دوره قاجار، در ورودی‌ها به کار رفته بودند، تلفیق گردید و این آمیختگی بیش‌تر در نمای ورودی‌های خانه‌ها مورد استفاده قرار

تصویر ۱۲- تهران، میدان بهارستان، ابتدای خیابان مجاهدین اسلام ماخذ تصویر: همان

ویژگی های خاص این نوع معماری تقریباً در بافت جدید شهری نشانی از عناصر ملی و سنتی وجود نداشت و کتیبه های سردر منازل در بافت جدید از بین رفته و تعداد اندکی که وجود داشت بسیار ساده و ابتدایی بودند. ب- با شروع جنگ تحمیلی، شهرهای بزرگ با مهاجرت آوارگان و جنگ زدگان مواجه شدند و در این زمان جمعیت شهرها و به ویژه تهران رو به افزایش نهاد و این ازدیاد جمعیت سبب ساخت و ساز بیش تر و توسعه محیط های شهری گردید و اغلب ساخت و سازها به دست استادان بنا^۱ و معمارانها افتاد و آنان از ارزش عناصر معماری سنتی آگاهی نداشته و نتوانستند از آن ها استفاده کنند در نتیجه بیش تر نماهای این گونه منازل بسیار ساده و بدون تزیین هستند و متأسفانه کتیبه هایی که بر سردر این منازل دیده می شوند از ارزش هنری و زیبایی شناسی کم تری نسبت به کتیبه های دوره های قبل برخوردارند و بیش تر از بعد اعتقادی دارای ارزش هستند. ج- وضعیت اقتصادی مردم از عوامل دیگری است که سبب کم رنگ شدن کتیبه ها شده است. گرانی مصالح ساختمانی مانند کاشی های سنتی (هفت رنگ، معرق و گره چینی)، انواع سنگ های تزیینی، آهن و آجرهای زینتی از یک طرف و هزینه زیاد ساخت و ساز و نصب آن ها از طرف دیگر باعث شده عامه مردم به کتیبه های ساده اکتفا کرده و برخی از آن ها حتی نمای منازل خود را نیز تزیین نکنند و به آویز کردن یک تابلوی چوبی و حلبی بر سردر منزل خود اکتفا کنند. در این بین نباید از عدم آگاهی سازندگان و استادان بنا غافل بود آن ها از پیشینه تاریخی کتیبه ها و

بسیاری از ساختمان ها و منازل مسکونی و آپارتمان ها با قوانین و ویژگی های این سبک و در ابعاد وسیع ساخته و اجرایی ضعیف داشتند و از آن جا که هدف سازندگان درآمد بیش تر بود به بعد زیبایی شناختی و نیازهای روانی مصرف کنندگان توجه کم تری شده است. تزیینات نمای منازل که ریشه در فرهنگ و سنت ایران داشت بر اساس قوانین معماری جدید صورت می گرفت و جای خود را به سنگ های تراورتن و نمونه های دیگر داد. کتیبه های برخی منازل از انواع سنگ ها ساخته شده که این نوع کتیبه ها امروزه نیز ساخته می شود. (تصویر ۹)

اغلب ورودی های ساخته شده در دوره پهلوی دوم فاقد تزیینات است و کتیبه ها جایگاه خود را از دست داده اند، با این وجود کتیبه ها ریشه در اعتقادات مذهبی مردم دارند. در یکی از این سردرها کتیبه «انا مدینه العلم و علی بابها» نقش بسته که تاریخ ساخت آن ۱۳۳۳ شمسی است، نحوه تزیین و خط نوشتاری کتیبه نشان از آن دارد که اعتقادات مردم هرگز و در هیچ شرایطی از بین نمی رود و خود را حتی با کم ترین کیفیت نشان می دهد. (تصویر ۱۰)

دوره انقلاب اسلامی

در دهه های اول انقلاب اسلامی روند نزولی ساخت کتیبه های سردر منازل که از دوره پهلوی آغاز شده بود، ادامه یافت و بسیاری از محتوای کتیبه های قدیمی از بین رفته یا به فراموشی سپرده شد. از عواملی که در این روند نقش موثری داشته می توان به موارد زیر اشاره کرد: الف- با ورود معماری غربی در دوره قبـل و

تصویر ۱۳- تهران، خیابان کارگر جنوبی، کوچه ژیان پناه، کوچه صداقت، زمستان ۸۷ ماخذ تصویر: همان

تصویر ۱۴- تهران، خیابان کارگر جنوبی، چهارراه لشکر، خیابان کمالی، کوچه غفاری، کوچه ملایری ماخذ تصویر: همان

۱- منظور بنّاهایی هستند که از اصول معماری اطلاع چندانی ندارند و فقط در دیوار چینی و ساخت و ساز اولیه ساختمان مهارت دارند.

تصویر ۱۵- تهران، خیابان پانزده خرداد، کوچه شهید اکبرنژاد، بهار ۱۳۸۷، ماخذ تصویر: همان

تصویر ۱۴- تهران، روبه روی خیابان اکباتان شرقی، زمستان ۸۷، ماخذ تصویر: همان

و فقط دارای ارزش اعتقادی اند، با این وجود تنوع زیادی هم دارند. در میان کتیبه های سردرهای منازل امروزی آیه «و ان یکاد» بیش ترین آمار را به خود اختصاص داده است. ترکیب بندی و شکل نوشتاری این آیه به صورت خطی، دایره و نیم دایره است. تصویر ۱۳، کتیبه ای را نشان می دهد که شکل نوشتاری آیه به صورت دایره و کتیبه نیز به صورت لوزی در سردر نصب گردیده است. محتوای کتیبه های سنگی به کار رفته در سردر منازل این دوره آیات «نصر من الله و فتح قریب»، «آیت الکرسی»، «انا فتحنا لک فتحاً مبیناً»، «افوض امری الی الله» و حدیث حصن است و در میان کتیبه های اُسْمَاءِ مَتْبَرِکَه: صلوات، یا اَبوالفضل، یا حجه بن الحسن عسکری، امیری حسین و نعم الامیر، تصویر ائمه (امام رضا (ع) و یا قائم آل محمد وجود دارد.

کتیبه های آجری

در دو دهه اخیر با استفاده از آجرهای تزئینی که در نمای ساختمان های اداری و منازل مسکونی به کار گرفته شده، محیط شهری و نمای منازل از زیبایی خاصی برخوردار شده و سازندگان و استادان این فن توانسته اند جان تازه ای به چهره شهری ببخشند. هر چند در اوایل مهارت کافی نداشتند و آن ها را به صورت ساده نصب می کردند اما در سال های اخیر تنوع زیادی در نحوه تزئین نماها و کتیبه های سردر منازل دیده می شود. طول این

تصویر ۱۶- تهران، خیابان خیام، محله گذر مستوفی، کوچه مستوفی، بهار ۱۳۸۶، ماخذ تصویر: همان

نقش موثر آن ها در زندگی آگاهی نداشته و به سادگی از کنار آن می گذرند و این عدم شناخت و غفلت، پوشش های نمادین ورودی ها را به فراموشی سپرده و برخی از آن ها کاملاً از بین رفته اند. در دوره انقلاب اسلامی کتیبه ها با چند شیوه شاخه شده که عبارتند از کتیبه های کاشی کاری، سنگی، آجری و سند بلاست.

کتیبه های کاشی کاری

از هنر کاشی کاری در سردر منازل دوره قاجار به خوبی استفاده شده و در دوره پهلوی اول نیز هم چنان مورد توجه بود اما در دوره پهلوی دوم این هنر روبه زوال نهاد و در نماهای منازل این دوره به ندرت و با کیفیت هنری بسیار پایین دیده می شود. در بعد از انقلاب اسلامی تلاش زیادی در جهت استفاده مجدد از کاشی در نماهای منازل شد به طوری که برخی منازل نمای بیرونی آن ها کاملاً به صورت کاشی کاری درآمد. کاشی هایی که بعد از انقلاب در سردر منازل مورد استفاده قرار گرفته به دو صورت تهیه می شدند: نخست به روش سنتی و دست ساز بوده و در کارگاه های کاشی سازی ساخته می شدند و در آن ها ویژگی های کاشی های سنتی دیده می شود.

این کتیبه ها شامل آیه های قرآنی (تصویر ۱۱)، اُسْمَاءِ مَتْبَرِکَه مانند: اسامی پنج تن، است. در دهه های اخیر بر سردر منازل از کاشی های خشتی به شیوه ای ساده و جذاب که با خط کوفی نوشته شده اند و دارای لعاب هستند، استفاده شده و زمینه آن ها رنگ قرمز آجری دارد. این گونه کتیبه ها دارای ارزش هنری و زیبایی شناسی اند و با سطوح مجاور خود هماهنگی دارند. (تصویر ۱۲) دوم آن که با تولید روز افزون کاشی های صنعتی توسط کارخانه ها، برخی به ساخت کاشی هایی پرداختند که آیات، احادیث و اُسْمَاءِ مَتْبَرِکَه بر روی آن ها چاپ می شدند. (تصویر ۱۳)

کتیبه های سنگی

استفاده از کتیبه های سنگی در دوره پهلوی اول و دوم رواج یافته و بعد از انقلاب با استقبال زیادی روبه رو شد. این کتیبه ها به لحاظ سادگی در ساخت و پایین بودن هزینه آن مورد توجه سنگ تراشان و صاحبان منازل قرار گرفته

کتیبه های سند بلاست (sandblast)

یکی دیگر از شیوه های اجرایی که در دهه اخیر رواج خوبی داشته، سند بلاست است. در این شیوه سطح کاشی را با استفاده از فشار باد و ماسه های ریز می خراشند و طرح مورد نظر را بر روی آن به جا می گذارند، یا نوشته را می تراشند و زمینه باقی می ماند. این روش می تواند یکی از روش های نوین اجرای کتیبه ها باشد. (تصویر ۱۵ و ۱۶)

آجرها ۲۰ سانتی متر و ارتفاع ۳ و قطر آن در حدود ۱/۵ سانتی متر می باشد و رنگ هایی چون زرد، قرمز، سبز، قهوه ای، فیروزه ای، لاجورد و سیاه دارد. (تصویر ۱۴) کتیبه آجری با خط معقلی اجرا و بر بالای سردر نصب شده و در عین سادگی جلوه خاصی به ورودی داده است. توجه به این گونه کتیبه ها نیز زمینه مناسبی برای خلق کتیبه های ماندگار به وجود می آورد.

نتیجه

در معماری دوره قاجار سردر و کتیبه یکی از اجزای اصلی ورودی ها به شمار می رفت و تمام خانه ها به ویژه خانه های اعیان و اشراف دارای سردر مجلل بودند و خانه های عامه مردم نیز سردرهای ساده داشته که در آن ها انواع کتیبه قرار می گرفت. کتیبه برای هنرمند معمار و مردم از اهمیت و قداست خاصی برخوردار بوده به طوری که در ساخت آن تمام توان خود را صرف می کردند تا کتیبه ای زیبا، دلنشین و جذاب خلق کنند و هر بیننده ای را تحت تاثیر خود قرار دهد. در دوره پهلوی اول و دوم با ورود معماری مدرن و بین المللی، تزیینات نمای ورودی ها رو به سادگی رفت و این امر سبب از بین رفتن کتیبه ها در برخی از ورودی های منازل گردید. وجود سنگ در نمای ساختمان ها سبب شده برخی از کتیبه ها به صورت بسیار ساده و از جنس سنگ های نمای ساختمان ساخته شود. وضعیت اقتصادی و گرانی مصالح و هزینه زیاد ساخت سردرها و کتیبه ها نیز از دیگر عواملی است که در این روند نزولی نقش داشته است. در دوره انقلاب اسلامی کتیبه هایی وجود دارد که نشان دهنده تلاش و زحمات هنرمندان این عرصه است. توجه به ساخت این کتیبه ها می تواند در احیای کتیبه ها بر سردر منازل امروزی تاثیرگذار باشد و در این بین سازمان های اجرایی مانند شهرداری ها نقش موثری می توانند ایفا کنند. در این زمینه می توان به کتیبه هایی که با کاشی های خشتی و نیز آجرهای تزیینی با رنگ هایی متنوع و کتیبه هایی که به روش سند بلاست ساخته می شوند، اشاره کرد.

منابع و مأخذ

- بنه ولو، لئوناردو، تاریخ معماری مدرن، نیراحمدی، حسن، ناشر: مهندسی مشاور نیرسان، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۷.
- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، دانشگاه تهران، ۱۳۳۸.
- زمر شیدی، حسین، طاق و قوس در معماری ایران، سازمان انتشارات کیهان، چاپ دوم، ۱۳۷۳.
- کیانی، مصطفی، معماری دوره پهلوی اول، تهران، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۳.
- مرزبان، پرویز، معروف، حبیب، فرهنگ مصور هنرهای تجسمی، تهران، سروش، انتشارات صداسیما ۱۳۷۷.
- معین، محمد، فرهنگ فارسی، جلد سوم.
- منصوری، ناشاتا، ایران امروز، مردم و معماری نخستین کنگره معماری و شهرسازی ایران بم میراث فرهنگی، جلد ۱، ۱۳۷۴.
- پاکدامن، بهروز، مقدمه ای بر شیوه ها و گرایش های معماری در تهران، نخستین کنگره معماری و شهرسازی ایران بم میراث فرهنگی، جلد ۵، ۱۳۷۶.